



Paushuizen, Pausdam Utrecht

EEN BEELD VAN PAUS ADRIANUS VI

In 2015 bestaat het Prins Bernhard Cultuurfonds 75 jaar. De afdeling Utrecht wil dat vieren met een bijzonder cultuurproject door de inwoners van Utrecht een beeld aan te bieden van Paus Adrianus VI (Utrecht 1459 - Rome 1523). Anno 2014 is deze beroemde Utrechter vrijwel onzichtbaar in de stad, terwijl er meerdere redenen zijn voor een prominente aanwezigheid als historische figuur met actuele betekenis. Voor het ontwerp en de uitvoering van het beeld is onder kunstenaars een opdracht uitgeschreven.



Adrianus VI, 16e-eeuwse kopie naar een portret van Jan van Scorel uit 1523

Een beeld, monument of gedenkteken dat duidelijk verwijst naar de persoon van Adrianus kent Utrecht nu niet. In dat opzicht blijft hij ver achter bij andere bekende Utrechters, van wie de roem zich soms niet verder uitstrekt dan de gemeentegrenzen. Wel zijn er een gebouw (Paushuizen), een straatnaam (Pausdam), een lantaarnconsole en twee voormalige schoolgebouwen die (indirect) aan hem refereren. Utrecht afficheert zich nauwelijks als de stad van de enige Nederlandse paus van wie de ideeën en daden – hoe kort zijn pontificaat ook was – als bijzonder gelden en deels nog steeds actueel zijn

Het Prins Bernhard Cultuurfonds is een bevolgen pleitbezorger van cultuur, natuur en wetenschap. Met financiële bijdragen, opdrachten, prijzen en beurzen stimuleert het fonds bijzondere initiatieven en talent. De totstandkoming van een beeld van Adrianus past in dat beleid. Er zijn meerdere redenen om de zichtbaarheid van paus Adrianus VI in Utrecht te vergroten:

- Hij is de meest invloedrijke Utrechter uit de geschiedenis
- Hij heeft als eerste paus misstanden in de kerk erkend
- Hij was een wijs, eerlijk en rechtvaardig man
- Hij is altijd verbonden gebleven met Utrecht

Meest invloedrijke Utrechter uit de geschiedenis

Adrianus is (in eigen land) zeker niet de bekendste Utrechter, maar als we kijken naar zijn rol op het wereldtoneel wel de meest invloedrijke. Leermeester en gezant van een keizer die heerst over een wereldrijk, regent van Spanje en paus in Rome: welke bekende Utrechter komt daarbij ook maar in de buurt?

Na als hoogleraar en leider van de Leuvense theologen naam te hebben gemaakt als wetenschapper, kreeg de carrière van Adrianus een bijzondere wending. In 1507 benoemde keizer Maximiliaan van Oostenrijk hem tot een van de leermeesters van zijn kleinzoon, de dan 7-jarige Karel V. Diens vader Filips de Schone was een jaar daarvoor overleden en zijn moeder Johanna van Castilië werd als 'krankzinnige' ongeschikt geacht voor de rol van opvoeder.

Adrianus won snel het vertrouwen van de Habsburgse vorsten. In 1512 werd hij raadsheer van Karel V en drie jaar later werd hij naar Spanje gestuurd om daar diens rechten als troonopvolger veilig te stellen. Dat lukte hem. Van 1517 tot 1519 maakte hij met Karel V reizen door Spanje als diens gezant en als grootinquisiteur van de katholieke kerk.

Toen Karel in 1520 naar Aken verhuisde, benoemde hij Adrianus tot regent van Spanje. Adrianus wist Karels heerschappij in Castilië te bevestigen en te handhaven. Met zijn rol als regent en het lange verblijf in Spanje was hij echter niet gelukkig, maar Karel V ging niet in op zijn herhaald verzoek hem van het regentschap te ontheffen.

In januari 1522 werd Adrianus onverwacht verkozen tot de opvolger van paus Leo X. De op het conclaaf aanwezige kardinalen waren verdeeld in twee kampen: de Spaans- of keizergezinde versus de Fransgezinde. Zij slaagden er in tien stemronden niet in om een kandidaat te kiezen met de vereiste tweederde meerderheid. Toen (de niet aanwezige) Adrianus als kandidaat werd voorgedragen, formeel vanwege zijn geleerdheid en godvruchtigheid, werd hij direct verkozen. Hij was daarmee de eerste niet-Italiaanse paus sinds 1378 en zou dat blijven tot 1978. Adrianus was liever geen paus geworden, maar vond dat hij deze goddelijke opdracht niet mocht verzaken. Het nieuws van zijn verkiezing werd niet alleen in Utrecht en Leuven enthousiast onthaald; tijdens zijn laatste maanden in Spanje liepen ook daar



Gedenkpenning

grote menigten uit om hem hulde te brengen. Omdat hij in Spanje vele regeringszaken moest afdoen en de (zee)reis naar Italië bemoeilijkt werd, kwam hij pas in augustus in Rome aan.

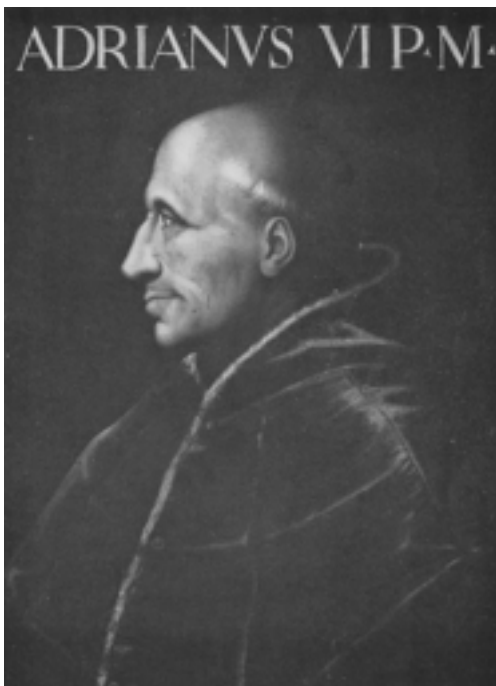
Adrianus zag zich gesteld voor een aantal complexe opgaven. Hij wilde de vrede in Europa herstellen en de christelijke vorsten verenigen in de strijd tegen de oprukkende Turken. Dat lukte niet. Evenmin wist hij een halt toe te roepen aan het groeiende Lutheranisme. Zijn derde, zichzelf gestelde opdracht betrof de kerkelijke top. Het luxe en decadente leven dat de leden van de curie leidden, was hem een gruwel, net als de handel in aflaten en de verkoop van kerkelijke ambten. Daaraan wilde hij een eind maken. Bovendien was er, met de lege schatkist die Leo X had achtergelaten, een soberder bewind noodzakelijk in het Vaticaan. De maatregelen die hij daarvoor nam, maakten hem in Rome bepaald niet geliefd.

Adrianus was slechts dertien maanden paus. Na een kort ziekbed overleed hij op 14 september 1523. Zijn pausschap is niet opmerkelijk door wat hij bereikt heeft – daarvoor waren de periode te kort, de vijanden te talrijk en de tegenstand te groot –, maar door wat hij wilde bereiken. Uniek was de openbare boetedoening over de misstanden in de kerk die zijn afgezant Chierigati op 3 januari 1523 namens hem voorlas tijdens de rijksdag van Neurenberg. De eerstvolgende paus die de verantwoordelijkheid van de katholieke kerk voor allerlei misstanden zou erkennen, was Johannes Paulus II. Hij deed dat in het Heilig Jaar 2000, bijna vijf eeuwen later.

Eerste paus die misstanden in de kerk erkende

De bron voor Adrianus' streven naar een sober en innig vroom leven lag in zijn tienerjaren. Toen volgde hij zijn opleiding aan de Latijnse school in Zwolle, waar de invloed van de Moderne Devotie zich deed gelden. Uit die tijd dateerde ook zijn gewoonte van het dagelijkse gewetensonderzoek, een terugkerende morele evaluatie van het eigen handelen. Als theoloog in Leuven, later als kardinaal in Spanje en als paus in Rome zou hij die principes trouw blijven. De *instructio* die Chierigati in Neurenberg voorlas, sprak klare taal: 'Wij weten dat in deze Heilige Stoel al gedurende enkele jaren veel verwerpelijk is geweest, misbruik in geestelijke zaken, overdaad in benoemingen [...] En het is geen wonder dat de ziekte van het hoofd naar de ledematen, van de pausen naar de andere, lagere, geestelijken is afgegleden. Wij allen, dat wil zeggen kerkvorsten, en geestelijken zijn afgeweken, ieder op zijn eigen weg, en al lang was er niemand die iets goeds deed, absoluut niemand.' De remedie die Adrianus voor deze kwalen zag, bestond uit nederigheid, gewetensonderzoek en boete.

Zijn woorden werkten averechts: de hogere geestelijkheid voelde zich aangevallen en de verdedigers van de kerk vonden dat Adrianus Luther te veel gelijk gaf in diens kritiek op de kerk (wat geenszins zijn bedoeling was). De Lutheranen zagen zich bevestigd in hun kritiek en stelden vervolgens een lijst op met honderd bezwaren tegen de katholieke kerk en haar voorrechten. Adrianus' biograaf Michiel Verweij plaatst diens handelwijze in een breder



Paus Adrianus, portret door Cristofano dell'Altissimo (ca 1525 - 1603)

historisch perspectief: 'Zelfs al was het resultaat beperkt, het feit dat Adrianus VI deze stap gezet heeft op dat moment, is een uiting van moed, eerlijkheid en bescheidenheid, die helaas te weinig voorkomt in de geschiedenis, religieus of profaan.' Dat hij de goede man was op het verkeerde moment en de verkeerde plaats, daarvan getuigt ook het opschrift op zijn (tweede) graf uit 1533: 'Ach, hoeveel verschil maakt het toch in welke tijd de verdiensten van zelfs de beste man vallen!'

Wijs, eerlijk en rechtvaardig



Erasmus, in 1523 geportretteerd door Hans Holbein de jongere

De eigenschappen die Verweij Adrianus toedicht – moed, eerlijkheid en bescheidenheid – zijn constanten in zijn leven. Er was moed voor nodig om de weg te gaan van zoon van een Utrechtse schrijnwerker of scheepsbouwer tot regent van Spanje en paus in Rome. Zijn carrière in Leuven was die van een intellectueel en wetenschapper; Adrianus leek niet voorbestemd als bestuurder een rol te gaan spelen op het wereldtoneel. Toch deed hij dat en in Spanje zeker met enig succes.

Al in zijn Leuvense tijd werd er vaak een beroep op hem gedaan om op te treden als adviseur of bemiddelaar. Hij gold niet als een snelle beslisser (wat hem in Rome opbrak) maar als iemand die zorgvuldig alle voors en tegens overwoog om tot een zorgvuldig, redelijk en rechtvaardig besluit te komen. Als grootinquisiteur (voorzitter van de kerkelijke rechtbank) in Spanje was hij streng, maar, anders dan veel collega's, niet fanatiek of wreed.

Van moed getuigde ook zijn steun aan de dominicaan Bartolomé de las Casas. Die was in een vlammend betoog opgekomen voor een menswaardige behandeling van de indianen in het pas ontdekte Amerika. Adrianus deelde zijn mening dat indianen vrije mensen waren en bepleitte, met succes, Bartolomé's zaak bij Karel V.

Adrianus stond open voor nieuwe ideeën en opvattingen. Hoewel hij geen bewonderaar was van het Humanisme, wilde hij er wel kennis van nemen en de humanistische ideeën op hun merites beproeven. Hij bewonderde Erasmus' talenten, haalde de Leuvense stadsmagistraat over om hem een professoraat aan te bieden en deed later veel moeite om Erasmus als adviseur naar Rome te halen. In beide gevallen bedankte Erasmus echter voor de eer.

Wijsheid, rechtvaardigheid, eerlijkheid, zorgvuldigheid en bescheidenheid: het zijn kenmerken van een leider en bestuurder die van Adrianus ook in de 21e eeuw een aansprekende figuur maken.

Altijd verbonden gebleven met Utrecht

Adrianus is zich steeds verbonden blijven voelen met de stad Utrecht. Hij werd er in 1459 geboren als Adriaen Florisz, ging er naar school (mogelijk de Latijnse school van de Geertkerk) en zou er in zijn 'Leuvense' tijd nog enkele malen terugkomen. De laatste keer gebeurde dat in 1514 toen hij benoemd werd tot proost van de kanunniken van Oudmunster (St. Salvator).



Beeld St. Salvator in de zuidgevel van het Paushuize

Terwijl hij in Spanje zat, dacht Adrianus aan een permanente terugkeer naar de Domstad. In januari 1517 kocht hij daaom een huis binnen de immunititeit van Sint-Pieter. Hij liet het slopen en een nieuwe woning bouwen, het linkerdeel van het huidige Paushuize (met de lange gevel aan de Pausdam). In de zuidgevel liet hij een beeld van St. Salvator plaatsen, waarmee hij uitdrukking gaf aan zijn grote wens de rest van zijn leven God te dienen als proost van Oudmunster.

Zoals Adrianus zich verbonden voelde met Utrecht, zo voelden bestuurders en burgers van de stad zich ook met hem verbonden. Als dank voor zijn diensten schonk het stadsbestuur hem in 1507 vier gebrandschilderde ramen voor zijn kapel in Leuven. Zijn verkiezing tot paus was in 1522 aanleiding tot uitgebreide festiviteiten. De kanunniken van Oudmunster trakteerden omwonenden op drank, lieten de kerkklokken luiden en deelden, net als het stadsbestuur, broden uit aan de armen. Het stadsbestuur organiseerde bovendien een processie en feesten op verschillende bruggen met muziek, feestvuren en gratis bier. Doodvonnissen zette het bestuur om in bedevaarten naar Rome en het wapen van Adrianus liet het aanbrengen in de Buurkerk en op de vier stadspoorten. Utrecht was (even) Adrianusstad geworden.

Onopvallend in Utrecht

Adrianus VI is anno 2014 niet duidelijk aanwezig in het Utrechtse stadsbeeld. Op Paushuize is aan de kant van de Pausdam een bescheiden tekstschild bevestigd dat hem als naamgever van het monument vermeld. Uitvoeriger is de informatie op een ANWB-tekstschild op het pand Oudegracht 265. Ongeveer op die plaats, op de hoek van de Brandstraat, stond ooit het geboortehuis van Adrianus. De tekst beschrijft zeer beknopt Adrianus' leven en de geschiedenis van het pand. Hoog in de gevel, die dateert uit 1911, is een medaillon aangebracht met de beeltenis van Adrianus, rechts en links daarvan geflankeerd met de woorden 'Paus' en 'Adrianus'. Vanaf straatniveau is het medaillon slecht te zien. Alleen wie weet dat hier Adrianus' geboortehuis staat, zal mogelijk het bordje lezen en misschien omhoog kijken.

In het pand was de R.K. Paus Adriaanschool voor lager onderwijs aan meisjes gevestigd. Op een nabije lantaarnconsole (alleen zichtbaar vanaf de werf) heeft beeldhouwer C.J. Groeneveld de kroning van de paus uitgebeeld. In 1915-1916 werd verderop aan de Oudegracht (nr. 373) de Paus Adriaan School ULO gebouwd. De naam van de school is nog te lezen in een kleine sluitsteen van de boog boven de ingang van het huidige appartementencomplex.

Een beeld als herkennings- en ontmoetingspunt

Aan de buitenkant is Paushuize weinig herkenbaar als de (beoogde) woning van Adrianus. Een beeld van hem, geplaatst op de Pausdam voor Paushuize, kan daar verandering in brengen en een directe verbinding tot stand brengen tussen de figuur van Adrianus en het pand achter hem. Ofschoon eigendom van de provincie, is Paushuize zeer beperkt toegankelijk voor het publiek.

Een beeld in de openbare ruimte kan 24 uur per dag fungeren als ontmoetings-, referentie- en startpunt (bijvoorbeeld voor een Adrianuswandeling door de Utrechtse binnenstad). Zo'n beeld biedt mogelijkheden Utrecht sterker te profileren als Adrianusstad.

Met de oproep aan professionele beeldend kunstenaars deel te nemen aan een meervoudige opdracht wil het Prins Bernhard Cultuurfonds hen de kans geven een blijvend beeld te ontwerpen voor de stad Utrecht. Utrecht heeft een rijke traditie als het gaat om beeldende kunst in de openbare ruimte. Daardoor is een kwalitatief hoogstaande collectie ontstaan. De uitdaging aan de kunstenaars is om een figuratief beeld te ontwerpen dat zowel past bij de locatie als 'de persoon achter de historische figuur' verbeeldt.

De beeltenis van Adrianus VI

Het aantal (originele) beeltenissen dat van Adrianus bekend is, is beperkt. De twee bijna gelijke schilderijen die Jan van Scorel van hem in 1523 maakte tijdens zijn pontificaat in Rome, zijn verloren gegaan. In Leuven en Utrecht bevinden zich 16e-eeuwse kopieën van deze portretten. Tijdens zijn pausschap is Adrianus' portret bovendien afgebeeld op een aantal munten en penningen. De kopieën van Van Scorels portretten en deze munten en penningen dienden als voorbeeld voor talloze latere afbeeldingen op prenten, penningen en munten.

Naast de portretten door Van Scorel, die volgens tijdgenoten zeer levensecht waren, is er een portret *en profile* overgeleverd, ook uit 1523, en toegeschreven aan Jörg Breu de Oude. Is Andreas bij Van Scorel *en face* afgebeeld en eenvoudig gekleed met een muts (camauro) op het hoofd, Breu beeldde hem *en profil* uit met sterk aangezette, weinig sympathieke gelaatskenmerken en zeer rijk gekleed met een tiara vol edelstenen op het hoofd. Mogelijk was dit schilderij als anti- of spotprent bedoeld.

Interessant zijn de beschrijvingen van twee ooggetuigen die Adrianus ontmoet hebben in Rome. De een geeft als zijn indruk weer 'Alsof ik geen paus zag maar een broeder van barmhartigheid die zo juist zijn klooster heeft verlaten', terwijl de ander hem kenschetst met de woorden: 'Eerbiedwaardig van uiterlijk, tenger, het gezicht smal en bleek, ietwat jonger dan zijn leeftijd van 63 jaar, ondanks zijn glimlach toch vooral ernstig'.

Bronnen

Beelden in de stad Utrecht. 2 delen. Utrecht, Gemeente Utrecht, 2014.

Bodar, Antoine, 'Adriaan VI in beeltenis', in: Michiel Verweij (redactie), *De paus uit de Lage Landen: Adrianus VI 1459-1523. Catalogus bij de tentoonstelling ter gelegenheid van het 550ste geboortejaar van Adriaan van Utrecht*. Leuven, Leuven University Press, 2009, 59-68; zie ook 'Portretgalerij', in: idem, 354-389.

Bijloos, J., *Adrianus VI. De Nederlandse Paus*. Haarlem, 1980.



Portret Paus Adrianus VI uit 1523, toegeschreven aan Jörg Breu de Oude



Postzegel in 1959 uitgegeven t.g.v. Adrianus' 500e geboortedag

Houtzager, M.E., J. Coppens en J.K. Steppe (redactie), *Herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI. Gedenkboek catalogus*. Utrecht / Leuven, 1959.

Hoven van Genderen, A.J. van den, 'Adriaan van Utrecht (1459-1523), paus', in: J. Aalbers e.a. (red.), *Utrechtse biografieën 3* (Amsterdam/Utrecht 1996) 11-17.

Kam, René de, *Paus Adrianus VI. Een Utrechtse timmermanszoon op de Heilige Stoel. Rondwandeling door de Utrechtse binnenstad*. Utrecht, Gemeente Utrecht, 2009; http://www.utrecht.nl/images/Secretarie/Communicatie/Stadspromotie/jun10_Adrianusstadswandeling.pdf

Verweij, Michiel (redactie), Verweij, Michiel, *Adrianus VI (1459-1523). De tragische paus uit de Nederlanden*. Antwerpen / Apeldoorn, Garant, 2011.

tekst: Maurice van Lieshout

met dank aan Ella Derksen, Ton van Schaik, Marlyne Stolker, Jan Streng en Kaj van Vliet.